

Ibn 'arabī's Perspective on the Reflection of the Principle of «Waḥdat al-Wujūd» in the Valorisation of Human Social Relations

Behnaz Al-sadat Tabibian¹ | Forough Al-sadat Rahimpour² | Majid Sadeghi Hasanabadi³

1. PhD Student, Department of Islamic Philosophy and Theology, Faculty of Theology and Ahl-al-Bayt (Prophet's Descendants) Studies, University of Isfahan, Isfahan, Iran. Email: behnaz.tabibian@yahoo.com

2. Corresponding Author, Associate Professor, Department of Islamic Philosophy and Theology, Faculty of Theology and Ahl-al-Bayt (Prophet's Descendants) Studies, University of Isfahan, Isfahan, Iran. Email: f.rahimpour@itr.ui.ac.ir

3. Associate Professor, Department of Islamic Philosophy and Theology, Faculty of Theology and Ahl-al-Bayt (Prophet's Descendants) Studies, University of Isfahan, Isfahan, Iran. Email: majid@itr.ui.ac.ir

Abstract

The concept of Waḥdat al-Wujūd (Unity of Being) is one of the most fundamental pillars of Ibn 'arabī's theoretical mysticism, emphasizing the absolute oneness of existence and its manifestation in the various forms of being. This Perspective not only provides a mystical and theological understanding of the human relationship with God but can also serve as an ethical and social model. The present study, employing a descriptive-analytical approach, examines the potential of the concept of *Waḥdat al-Wujūd* to enhance the quality of human social relations. According to this view, all beings are manifestations of a single reality, and this intrinsic unity forms the basis for accepting others, reducing conflicts, and promoting mutual understanding. This insight can underpin values such as respect for human dignity, unconditional love, social justice, and peaceful coexistence in society. Ibn 'arabī's thought, by negating rigid boundaries between self and other, provides the foundation for a form of spiritual humanism emerging from Islamic mysticism. In today's world, faced with crises of identity, violence, and social fragmentation, revisiting this thought can offer a robust response to humanity's need to rebuild and restructure interpersonal relations. Ultimately, Waḥdat al-Wujūd can be regarded as an ethical paradigm linking mystical knowledge with social action

Keywords: Ibn 'arabī, Waḥdat al-Wujūd, Social Relations, Valorisation.

Introduction

Ibn 'arabī, one of the most prominent Muslim mystics, introduced the concept of Waḥdat al-Wujūd (Unity of Being) as the most fundamental tenet of his epistemological thought. He believes that all manifestations of the world are reflections of an absolute reality, and no existence can be conceived independently of the Divine. This Perspective not only transforms human perception of God but also reshapes one's understanding of fellow human beings, influencing the quality of social relationships and the criteria for human valuation.

From this viewpoint, humans, as the perfect manifestation of God, hold a unique position and bear a serious responsibility in maintaining harmony between the Creator and creation. Recognizing this position through an understanding of *Waḥdat al-Wujūd* can contribute to the improvement of social and ethical relations. This paper aims to demonstrate how a unity-oriented perspective can enhance the value of humans within society. It also seeks to address whether Ibn 'arabī's conception of *Waḥdat al-Wujūd* can serve as a suitable model for improving ethical relations in contemporary societies, reducing social conflicts, strengthening human solidarity, and fostering peace and friendship.

A review of previous scholarly research indicates that no independent studies have explored the connection between Ibn 'arabī's *Waḥdat al-Wujūd** and human or social values. Although the theory of Unity of Being has been examined in other contexts, its impact on the valorization of human beings has remained largely unaddressed. In the article «Ibn 'arabī and the Theory of Unity of Being»* (Baharnejad, 2007), the author demonstrates that Ibn 'arabī employed discussions of ontology, anthropology, and cosmology to explain his Perspective, yet did not examine the influence of **Waḥdat al-Wujūd** on human valorization. The article *«The Personal Unity of Being in Human Life according to Ibn 'arabī»* (Rasuli, 2014) discusses self-knowledge, embodiment of divine ethics, and attainment of perfection, but the present study innovatively focuses on the social dimension of human ethics. In the article *«Ethical Responsibility from the Perspective of Ibn 'arabī»* (Shajari, 2010), the effects of **Waḥdat al-Wujūd** on the acceptance of divine unity in actions and ethical responsibilities are analyzed, addressing issues such as rights of God, self, and others. Additionally, the book *«Clarifying the Possibility of Ethics Based on the Theory of Unity of Being»* (Mehdipour, 2023) examines the relationship between mysticism and ethics, investigating whether Ibn 'arabī's theory faces critiques from those who argue for the incompatibility of mysticism and morality.

Given the aim of this paper, which is to examine the impact of **Waḥdat al-Wujūd** on enhancing social relations, it is important to recognize that society is a dynamic system composed of institutions, groups, and individuals whose interactions shape social structures. Citizens, rulers, professions, and various groups each play a role in organizing and advancing collective life. These interactions not only shape social order but also influence individuals' identities and values. Despite differences, social divisions interact to form a dynamic and evolving system.

From a sociological perspective, individual behaviour in social relations stems from culture and traditions and gains meaning within social values. This study aims to investigate the impact of a unity-oriented perspective on behaviours and social relations, addressing the question of whether the prevalence of this Perspective in society can transform relationships and, if so, how it can contribute to achieving desirable relationships within a target community. By focusing on Ibn 'arabī's thought, this research aims to provide a model for ethically valuable social conduct grounded in *Waḥdat al-Wujūd*.

Research Findings

The findings of this study indicate that Ibn 'arabī's *wahdat al-wujūd* Perspective, with its profound insight into human reality and the individual's connection to the Divine Principle, provides a framework for understanding the intrinsic value of all human beings and for reforming social relationships. This outlook perceives humans as beings intrinsically connected to the One Truth, through which concepts such as respect, justice, peaceful coexistence, and ethical and social development gain meaningful significance. In such a system, society becomes a manifestation of unity in multiplicity, with each playing a spiritual role in actualising this unity.

Conclusion

1. Humans, by virtue of possessing a rational soul and the manifestation of divine Names and Attributes, occupy a special rank and station. According to the Unity of Being perspective, all humans share an essential commonality, and no intrinsic superiority exists among them. This view

promotes respectful and compassionate behaviour when encountering individual and social differences.

2. Ibn 'arabī does not consider constructive and ethical criticism to conflict with respect for human dignity; instead, he sees it as a tool for the reform and perfection of both the individual and society, provided that the critique focuses on actions rather than the essence of the person.

3. The wahdat al-wujūd Perspective is not merely a theoretical doctrine; it can serve as a foundation for cultivating deep, meaningful social relations based on love, respect, and cooperation. Through this outlook, the potential to reduce conflicts and strengthen peaceful coexistence within society is realised.

4. In Ibn 'Arabi's view, if all beings are manifestations of the One Truth, social transformations also reflect changes in the manifestation of that Truth. Consequently, society must strive toward perfection, with each individual responsible for playing a meaningful role in this process.

5. Justice, within a system grounded in the Unity of Being, is not merely the equitable distribution of resources; it constitutes a form of alignment with Truth and a return to the One Principle. This perspective on justice carries a mystical and epistemological foundation.

6. From Ibn 'Arabi's perspective, society is not merely a physical gathering of individuals but a spiritual bond among all beings. This bond manifests the unity-in-multiplicity of the cosmos and emphasizes the fundamental connection of all creatures with a single, Divine Reality.

Cite this article: Tabibian, B. A., Rahimpour, F. A., & Sadeghi Hasanabadi, M. (2025). Ibn 'arabī's Perspective on the Reflection of the Principle of «Wahdat al-Wujūd» in the Valorisation of Human Social Relations. *Religions and Mysticism*, 58 (1), 153-172. (in Persian)

Publisher: University of Tehran Press.

Authors retain the copyright and full publishing rights.

DOI:<https://doi.org/10.22059/jrm.2025.394868.630611>

Article Type: Research Paper

Received: 9-May-2025

Received in revised form: 4-Aug-2025

Accepted: 27-Aug-2025

Published online: 20-Sep-2025

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

پروہشگاہ علوم انسانی و مطالعات فرہنگی
پرتال جامع علوم انسانی

دیدگاه ابن عربی در باب بازتاب اصل وحدت وجود بر ارزشمند شدن روابط اجتماعی انسانها

بهناز السادات طیبیان^۱ | فروغ السادات رحیمپور^۲ | مجید صادقی حسن آبادی^۳

۱. دانشجوی دکترا، گروه فلسفه و کلام اسلامی، دانشکده الهیات و معارف اهل‌البیت (ع)، دانشگاه اصفهان، اصفهان، ایران. رایانامه: behnaz.tabibian@yahoo.com
۲. نویسنده مسئول، دانشیار، گروه فلسفه و کلام اسلامی، دانشکده الهیات و معارف اهل‌البیت (ع)، دانشگاه اصفهان، اصفهان، ایران. رایانامه: f.rahimpour@itr.ui.ac.ir
۳. دانشیار، گروه فلسفه و کلام اسلامی، دانشکده الهیات و معارف اهل‌البیت (ع)، دانشگاه اصفهان، اصفهان، ایران. رایانامه: majd@itr.ui.ac.ir

چکیده

اندیشه «وحدت وجود» یکی از بنیادی‌ترین ارکان عرفان نظری ابن عربی است که بر یگانگی مطلق وجود و تجلی آن در صور گوناگون هستی تأکید دارد. این نگرش، نه تنها برداشتی عرفانی و الهیاتی از رابطه انسان با خداوند ارائه می‌دهد، بلکه می‌تواند به‌عنوان مدلی اخلاقی-اجتماعی نیز مورد استفاده قرار گیرد. پژوهش حاضر با رویکردی توصیفی-تحلیلی به بررسی قابلیت‌های اندیشه وحدت وجود در ارتقای کیفیت روابط اجتماعی انسان‌ها می‌پردازد. بر مبنای این دیدگاه، همه موجودات، جلوه‌های گوناگون حقیقتی واحدند و همین وحدت ذاتی، پایه‌ای برای پذیرش دیگران، کاهش تعارض و گسترش تفاهم فراهم می‌آورد. این بینش می‌تواند مبنای ارزش‌هایی چون احترام به کرامت انسان، محبت بی‌قید، عدالت اجتماعی و همزیستی مسالمت‌آمیز در جامعه قرار گیرد. اندیشه ابن عربی با نفی مرزهای خشک میان خودی و غیر خودی، زمینه‌ای برای نوعی انسان‌گرایی معنوی فراهم می‌آورد که از دل عرفان اسلامی بر می‌خیزد. در دنیای امروز که با بحران هویت، خشونت و گسست‌های اجتماعی مواجه است، بازخوانی این اندیشه می‌تواند پاسخی مؤثر به نیاز بشر برای بازسازی روابط انسانی باشد. در نهایت، وحدت وجود می‌تواند به‌عنوان الگویی اخلاقی، پیونددهنده معرفت عرفانی و کنش اجتماعی تلقی شود.

کلیدواژه‌ها: ابن عربی، وحدت وجود، روابط اجتماعی، ارزشمندی.

استناد: طیبیان، بهناز السادات، رحیمپور، فروغ السادات، و صادقی حسن آبادی، مجید (۱۴۰۴). دیدگاه ابن عربی در باب بازتاب اصل وحدت وجود بر ارزشمند شدن روابط اجتماعی انسانها. *ادیان و عرفان*. ۵۸ (۱)، ۱۷۲-۱۵۳.

نوع مقاله: علمی-پژوهشی

دریافت: ۱۴۰۴/۰۲/۱۹

بازنگری: ۱۴۰۴/۰۵/۱۳

پذیرش: ۱۴۰۴/۰۶/۰۵

انتشار: ۱۴۰۴/۰۶/۲۹

ناشر: مؤسسه انتشارات دانشگاه تهران

حق چاپ و حقوق نشر برای نویسندگان محفوظ است.

DOI: <https://doi.org/10.22059/jrm.2025.394868.630611>

مقدمه

ابن عربی، از برجسته‌ترین عارفان مسلمان، نظریه وحدت وجود را به عنوان اساسی‌ترین آموزه معرفتی خود مطرح کرده‌است. او باور دارد که تمام مظاهر جهان جلوه‌هایی از یک حقیقت مطلق اند و هیچ وجودی مستقل از وجود الهی قابل تصور نیست. این نگرش نه تنها دیدگاه انسان نسبت به خداوند را دگرگون می‌سازد، بلکه بینش او را نسبت به هم‌نوعان نیز تغییر می‌دهد و بر کیفیت روابط اجتماعی و ملاک‌های ارزش‌گذاری انسان‌ها اثر می‌گذارد.

از این منظر، انسان به عنوان مظهر کامل خداوند، جایگاهی ویژه و مسئولیتی خطیر در حفظ هماهنگی میان خالق و مخلوق بر عهده دارد. شناخت این جایگاه در سایه درک وحدت وجود می‌تواند به بهبود روابط اجتماعی و اخلاقی کمک کند. نوشتار حاضر می‌کوشد نشان دهد که چگونه نگاه وحدت‌گرایانه می‌تواند ارزش انسان را در جامعه تقویت کند. همچنین در پی پاسخ به این پرسش است که آیا دیدگاه ابن عربی درباره وحدت وجود می‌تواند الگویی مناسب برای بهبود روابط اخلاقی در جوامع معاصر، کاهش تعارضات اجتماعی، تقویت همبستگی انسانی و ایجاد صلح و دوستی ارائه دهد یا خیر. بررسی پیشینه پژوهش‌های علمی نشان می‌دهد که آثار مستقلی درباره پیوند وحدت وجود ابن عربی با ارزش‌های انسانی و اجتماعی نوشته نشده‌است. هر چند نظریه وحدت وجود در موضوعات دیگر توسط پژوهشگران بررسی شده‌است. در مقاله «ابن عربی و نظریه وحدت وجود» (بهارنژاد، ۱۳۸۶)، نویسنده اثبات می‌کند که ابن عربی برای تبیین دیدگاه خود از مباحث وجودشناسی، انسان‌شناسی و کیهان‌شناسی بهره گرفته، اما به تأثیر وحدت وجود بر ارزشمندی انسان نپرداخته‌است. مقاله «وحدت شخصی وجود ابن عربی در زندگی انسان» (علمی سولا، ۱۳۹۳) پیرامون خودشناسی، تخلّق به اخلاق الهی و رسیدن به کمال بحث می‌کند، اما پژوهش حاضر با تمرکز بر بعد اجتماعی اخلاق انسانی، رویکردی نوآورانه دارد. در مقاله «مسئولیت اخلاقی از دیدگاه ابن عربی» (شجاری، ۱۳۸۹)، به تأثیر وحدت وجود بر پذیرش توحید افعالی و مسئولیت‌های اخلاقی پرداخته شده و موضوعاتی چون حق الله، حق نفس و حق دیگران بررسی شده‌اند.

همچنین کتاب «تبیین امکان اخلاق بر اساس نظریه وحدت وجود» (مه‌دی‌پور، ۱۴۰۲) به بررسی نسبت عرفان و اخلاق می‌پردازد و به این پرسش می‌پردازد که آیا نظریه وحدت وجود ابن عربی با تفکرات قائلان ناسازگاری عرفان و اخلاق مواجه است یا خیر؟

با توجه به هدف این مقاله که بررسی تأثیر وحدت وجود بر ارزشمند شدن روابط اجتماعی است، باید توجه داشت که جامعه، نظامی پویا از نهادها، گروه‌ها و افرادی است که با تعامل، ساختارهای اجتماعی را شکل می‌دهند. مردم، حاکمان، اصناف و گروه‌های مختلف، هر یک در تنظیم و پیشبرد زندگی جمعی نقش دارند. این تعاملات، علاوه بر شکل دهی نظم اجتماعی، بر هویت و ارزش افراد

نیز اثر می‌گذارند. بخش بندی‌های اجتماعی، با وجود تفاوت‌ها، در ارتباط با یکدیگر نظامی پویا و متغیر را می‌سازند.

از دیدگاه جامعه‌شناسان، رفتار فرد در روابط اجتماعی از فرهنگ و سنت‌ها نشأت می‌گیرد و در قالب ارزش‌های اجتماعی معنا می‌یابد. نوشتار حاضر می‌کوشد تأثیر نگرش وحدت وجودی را بر رفتارها و روابط اجتماعی بررسی کند و به این پرسش پاسخ دهد که آیا حاکمیت این نگرش در جامعه موجب تغییر در روابط می‌شود و اگر پاسخ مثبت باشد، چگونه می‌توان به روابط مطلوب و جامعه هدف نزدیک شد. این پژوهش با تمرکز بر اندیشه‌های ابن عربی، در پی ارائه الگویی برای اخلاق اجتماعی ارزشمند بر مبنای وحدت وجود است.

تحلیل دیدگاه معی الدین عربی پیرامون وحدت وجود

وحدت وجود یکی از مباحث بنیادین در عرفان اسلامی است که ابن عربی به تفصیل در آثار خود به آن پرداخته است. او بر این باور است که وجود حقیقتی واحد است و تکثر تنها در تعینات و تجلیات آن ظهور می‌یابد (ابن عربی، ۱۳۷۵: ۹۲). این حقیقت، که فراتر از ماهیت اشیا و موجودات است، در عالم ملک و ملکوت به صورت موجودات متنوع، بدون هیچ قیدی، تجلی می‌کند. این جلوه‌گری به این معناست که در مقام احدیت هیچ تکثری وجود ندارد، اما در مقام واحدیت، اسماء و صفات گوناگون ظهور می‌یابند. ابن عربی اشاره می‌کند که تنها زمانی می‌توان از کثرت سخن گفت که حقیقت وجود به مرتبه اکوان و موجودات تنزل یابد (ابن عربی، بی‌تا، ج ۲: ۵۳۷). در نظر او، موجودات همگی مظهر حضرت حق اند و حق در عین مطلق بودن، در عالم خلق در قالب صور و اعیان مقید تجلی می‌کند. از این منظر، هیچ موجودی در وجود خود مستقل نیست و همه چیز انعکاسی از حضرت حق است. ابن عربی دو محور برای اتحاد مطرح می‌کند:

۱. اتحاد در محور مراتب وجودی که بر اساس آن، مخلوقات به‌عنوان مظاهر حضرت حق، با ساحت اصیل تر خود متحدند.

۲. اتحاد در محور افقی که بر اساس آن، در مقام واحدیت، مجموعه اسماء و صفات با وجود تفاوت‌ها در وحدت محض مستغرق‌اند (همان، ج ۱: ۹۶).

حال می‌پرسیم اگر موجودات در وحدت محض مستغرق‌اند، پس ابن عربی بر اساس نظریه وحدت وجود، چگونه تفکیک میان خالق و مخلوق را تبیین می‌کند؟ در پاسخ باید گفت نظریه وحدت وجود ابن عربی هرگونه تفکیک میان خالق و مخلوق را نفی کرده و کثرت ظاهری را ناشی از تجلیات مختلف حضرت حق می‌داند. این نظریه بر این باور است که کثرت، امری اعتباری است و وحدت به معنای پیوستگی و هماهنگی تمامی اجزای عالم در یک پیکره واحد است (همان، ج ۳: ۲۸۷).

تأثیر نگرش وحدت وجودی بر تعاملات اجتماعی و روابط انسانی

در بررسی پیش رو به تحلیل ابعاد اجتماعی، کاربردی و عملی نظریه وحدت وجود در جامعه انسانی پرداخته می‌شود. پرسش اصلی این است که انسان با نگرش وحدت وجودی چه تفاوتی در رفتار اجتماعی با فردی که فاقد این دیدگاه است، دارد؟ و این نگرش چه تأثیری بر روابط اجتماعی خواهد گذاشت؟

ابتدا باید دانست که رابطه اجتماعی بر پایه نقش‌هایی که افراد در آن ایفا می‌کنند، تعریف می‌شود. برخی از این نقش‌ها، ناشی از ویژگی‌های فردی نظیر جنسیت، قومیت و نژاد هستند؛ اموری که فرد نقشی در کسب آن‌ها ندارد و جزو کمالات غیر اکتسابی محسوب می‌شوند (رابرتسون، ۱۳۷۰: ۱۲۱). نگرش وحدت وجودی، چارچوبی فکری پدید می‌آورد که در آن همه موجودات تجلی یک حقیقت واحد دانسته می‌شوند. این دیدگاه، درک ارزشی نسبت به تمام اجزای عالم را تقویت کرده و توجه افراد را از تفاوت‌های ظاهری به ابعاد والای انسانی معطوف می‌کند. در چنین فضایی، تمایزات قومی، جنسیتی و دینی که گاه مانع همزیستی مسالمت‌آمیز می‌شود، رنگ می‌بازد و زمینه برای تحقق وحدت و هماهنگی اجتماعی فراهم می‌گردد.

در مقابل، فردی که فاقد نگرش وحدت‌گرایانه است، تفاوت‌های فردی را ملاک برتری می‌داند و ارزش انسان‌ها را بر اساس عواملی چون قومیت، نژاد یا جنسیت تعیین می‌کند. چنین نگاهی، بی‌عدالتی را رواج می‌دهد و افراد را صرفاً از منظر ویژگی‌های جسمانی، نه ارزش‌های فرامادی، ارزیابی می‌کند.

اینکه انسان در نگرش وحدت وجودی چه جایگاهی دارد و این عربی چگونه هویت فردی و اجتماعی انسان را تبیین می‌کند، در ادامه بررسی خواهد شد.

جایگاه انسان در منظومه وحدت وجود

انسان موجودی منحصر به فرد در جهان هستی است که با ویژگی‌هایی چون عقل، شعور و احساسات از سایر مخلوقات متمایز می‌شود. هرچند در بُعد مادی محدود است، اما ظرفیت‌های فکری و روحی نامحدودی دارد و در مسیر تکامل حرکت می‌کند. بنابراین، انسان علاوه بر هویت فردی، به عنوان عضوی از جامعه، نقش مهمی در روابط اجتماعی ایفا می‌کند. نگرش او به خود و اجتماع، در تعیین ارزش و جایگاهش مؤثر است.

در عرفان اسلامی دیدگاه‌های متنوعی درباره هویت و مقام انسان مطرح شده است. ابن عربی، از برجسته‌ترین متفکران این حوزه، انسان را مظهر کامل حق تعالی دانسته و به دلیل آفرینش بر صورت الهی، او را برترین موجودات معرفی می‌کند (ابن عربی، ۱۹۴۶: ۵۲۱). از دیدگاه او، جایگاه انسان در نظام هستی بر چند اصل استوار است:

- ۱- آفرینش بر صورت الهی: انسان به دلیل برخورداری از صفات الهی، جایگاهی ویژه دارد.
- ۲- نسخه جامع هستی: او تمامی اسما و صفات الهی را به طور کامل در خود منعکس می‌کند.
- ۳- کرامت معنوی: ارزش انسان نه در جسم مادی، بلکه در روح الهی و قوه ناطقه اوست.
- ۴- تمایز از سایر مخلوقات: انسان از نظر جسمانی با دیگر موجودات تفاوتی ندارد، اما از بُعد روحانی برتری می‌یابد (جهانگیری، ۱۳۵۹: ۴۸۱-۵۱۲).

ابن عربی در نظریه وحدت وجود بر این باور است که خداوند در همه موجودات تجلی یافته‌است، اما انسان برخلاف دیگر مخلوقات، جامع همه اسما و صفات الهی است. در حالی که عالم، اسما الهی را به صورت پراکنده در بر دارد، انسان به عنوان مظهر جامع آن‌ها شناخته می‌شود. بر این اساس، خداوند عالم را بر اساس تفصیل اسما و انسان را بر مبنای جمع آن‌ها آفریده‌است. انسان دارای دو بُعد مادی و روحانی است: ظاهر او از عالم ماده، و حقیقت باطنی اش از عالم روح نشئت می‌گیرد. این ویژگی، او را شایسته مقام خلافت الهی ساخته‌است. چنین نگاهی، رابطه انسان با خدا و جهان را عمیق تر کرده و او را از بینش صرفاً مادی فراتر می‌برد. هرچند تنوع و تکرار در عالم مشهود است، اما تمامی موجودات در نهایت به حقیقت یگانه الهی بازمی‌گردند (ابن عربی، ۱۳۳۶: ۹۳).

دیدگاه ابن عربی درباره ملاک ارزشمندی انسان، او را از برخی از صاحب‌نظران این حوزه متمایز می‌کند. ملاک ارزشمندی انسان نزد ایشان گاه عقل، فضیلت یا جایگاه اجتماعی بوده اما ابن عربی معتقد است که ارزش انسان به پیوند او با حقیقت مطلق وابسته‌است (ابن عربی، بی‌تا، ج: ۳: ۱۵۴). او ارزش انسان را مستقل از عوامل ظاهری مانند نژاد، جنسیت و جایگاه اجتماعی می‌داند و بر وحدت ذاتی همه انسان‌ها تأکید می‌کند. همچنین، برخلاف دیدگاه‌های ایستا که ارزش‌های انسانی را امری ثابت می‌دانند، ابن عربی بر پویایی آنها تأکید دارد و معتقد است که انسان می‌تواند از طریق شناخت و سلوک، جایگاه واقعی خود را کشف کرده، آن را ارتقا دهد.

ابعاد اجتماعی انسان در منظومه وحدت وجود

یکی از مباحث مهم در اندیشه ابن عربی، جایگاه انسان در جامعه و هویت اجتماعی اوست. برخلاف دیدگاه‌هایی که تمایل به زندگی اجتماعی را امری فطری می‌دانند، ابن عربی معتقد است گرایش ابتدایی انسان‌ها به سبب نشئه عنصری، به تعارض و نزاع منتهی می‌شود. اما در مرحله بالاتر، برای رهایی از این اختلافات، به اجتماع و مدنیت روی می‌آورند. اگر گرایش به اجتماع امری فطری بود، انسان‌ها نیازی به رجوع به حاکمان برای حل اختلافات نداشتند و به صورت فردی و منزوی زندگی می‌کردند (ابن عربی، بی‌تا، ج: ۳: ۱۳۷۰).

ابن عربی تأکید دارد که یک جامعه سالم نیازمند قوانین و اصولی است که روابط اجتماعی را سامان دهد. رهبران و برنامه‌ریزان جامعه، با هدایت صحیح یا ناصحیح خود، می‌توانند آن را به سوی سعادت

یا شقاوت سوق دهند. با این حال، از منظر عرفانی، اجتماع صرفاً تجمع افراد نیست؛ بلکه پیوندی معنوی و روحانی است که در آن، همه افراد تجلی‌گر اسما و صفات الهی‌اند. در این نگاه، تفاوت‌های ظاهری انسان‌ها، حقیقت مشترک آن‌ها را دگرگون نمی‌سازد (همان، ج ۲: ۲۷۲).

در این ساختار وحدت‌نگر، همه موجودات به نوعی با یکدیگر مرتبط‌اند و همگی به حقیقتی واحد منتهی می‌شوند. افراد برای تحقق اهداف خود از دیگران بهره می‌برند؛ چنان‌که حاکمان از زیردستان کمک می‌گیرند و مردم نیز برای دستیابی به حقوق و منافع خویش، از حاکمان بهره‌مند می‌شوند. حتی پادشاه، که در ظاهر در رأس قدرت قرار دارد، در واقع برای خدمت به مردم گمارده شده‌است (همان).

آثار اجتماعی نگرش وحدت‌جویی

دیدگاه ابن عربی درباره وحدت وجود، تأثیر مستقیمی بر روابط اجتماعی دارد. از نظر او، اگر هر فرد، خود و دیگران را تجلی‌گر صفات الهی بدانند، بسیاری از ناهنجاری‌های اخلاقی مانند ظلم، حسادت و تکبر کاهش می‌یابد؛ زیرا ظلم به دیگران، در واقع ظلم به مظهریت الهی تلقی می‌شود. از این رو، محبت و رعایت فضائل اخلاقی، از ارکان اساسی جامعه‌ای است که بر پایه نگرش وحدت‌جویی شکل گرفته‌است.

ابن عربی در این زمینه به چالشی مهم اشاره می‌کند: اگر همه انسان‌ها دارای نفس انسانی و مظهر صفات الهی هستند، پس چرا برخی دچار صفات ناپسندی مانند تکبر و حسد می‌شوند؟ پاسخ او به این پرسش، در شناخت نقش قوای نفس نهفته‌است. انسان دارای قوای گوناگونی است که غلبه هر یک بر دیگری، رفتار او را شکل می‌دهد. اگر قوه عاقله بر قوه غضبیه غلبه یابد، انسان به اعتدال اخلاقی می‌رسد و محبت را در روابط خود بروز می‌دهد. اما اگر قوه غضبیه چیره شود، فرد دچار رذایلی چون حسادت، تکبر و ریاست‌طلبی خواهد شد؛ اموری که موجب اختلال و فساد در روابط اجتماعی می‌گردند (همان: ۴۱۵).

در مجموع، می‌توان استنباط کرد که آموزه وحدت وجود در منظومه فکری ابن عربی، صرفاً در سطحی هستی‌شناختی و معرفتی باقی نمی‌ماند، بلکه ظرفیت‌هایی برای بازخوانی اخلاق اجتماعی، نظم سیاسی و مناسبات قدرت نیز در خود دارد. البته باید تأکید کرد که ابن عربی به طور مستقیم و مصداقی به تحلیل آثار اجتماعی وحدت وجود یا رفتارهای خاص در جوامع تاریخی نپرداخته‌است؛ اما از درون نظام فکری او، می‌توان به نحو تفسیری، دلالت‌هایی برای فهم بنیان‌های اجتماعی این نگرش استخراج کرد. در این دستگاه فکری، ساختارهای اجتماعی-به‌ویژه نهادهایی مانند ولایت و فرمانروایی-تنها زمانی واجد اصالت‌اند که به تجلی حقیقت الهی، ترویج عدالت، نقدپذیری و پاسداشت کرامت ذاتی انسان‌ها بینجامند (ابن عربی، بی‌تا، ج ۳: ۲۵؛ همان، ج ۲: ۲۷۲). در غیر این صورت، چنین نهادهایی به ابزار غفلت و سلطه بدل می‌شوند. بر این اساس، نگاه وحدت‌محور ابن عربی می‌تواند به صورت غیر مستقیم، مبنای نظری بازتعریف روابط اجتماعی قرار گیرد؛ روابطی که در آن،

فرد نه به واسطه جایگاه و ظاهر، بلکه به اعتبار مظهریت اسماء الهی و شرافت ذاتی اش، مورد احترام و ارزش گذاری قرار می‌گیرد. این خوانش امکان آن را فراهم می‌آورد که عرفان نظری ابن عربی، بدون آن که مدعی ارائه نظریه جامعه‌شناختی باشد، به فهمی عمیق تر از اخلاق اجتماعی و ساختارهای ارزشی اجتماع کمک کند.

نقش وحدت وجود در تخلق به اخلاق الهی از منظر ابن عربی و بازتاب آن در رفتار اجتماعی

تخلق به اخلاق الهی از منظر ابن عربی به معنای انطباق یافتن با صفات و ویژگی‌های خداوند در زندگی فردی و اجتماعی انسان است (ابن عربی، ۱۴۱۸، ج ۲: ۲۳۹). به این معنا که انسان باید سعی نماید به بهترین شکل صفات الهی نظیر رحمت، عدل، صداقت، محبت و بخشش را در خود بپروراند. پس تخلق به اخلاق الهی به معنای تلاش برای نزدیکی به خداوند و بروز رفتار خداگونه از طریق پرورش ویژگی‌های انسانی است که در خداوند به کمال خود رسیده‌اند. در حقیقت تخلق به اخلاق الهی به عنوان یک هدف عالی در مسیر سیر و سلوک شناخته می‌شود که نتیجه آن این است که انسان را از خود خواهی و خود محوری می‌رهاند و به مقام عبودیت و معرفت الهی می‌رساند؛ چرا که طبق مطالبی که در قسمت‌های مختلف این مقاله مطرح شد، نگاه وحدت وجودی، انسان را به این نگرش می‌رساند که ذات و جوهره تمام انسان‌ها یکسان است و هر رفتار خوب یا بد ما نسبت به دیگران در واقع رفتار نسبت به خداوند است. بازتاب این اخلاق خداگونه و رهایی از ردائل اخلاقی را میتوان در روابط و رفتار اجتماعی مشاهده کرد. رفتار اجتماعی مجموعه‌ای از تعاملاتی است که افراد در حضور یا در پاسخ به رفتار دیگران از خود بروز می‌دهند. این رفتارها تحت تأثیر عوامل فرهنگی، اجتماعی و روان‌شناختی قرار دارد و در قالب ارزش‌های اجتماعی معنا پیدا می‌کنند. در این چارچوب ارزش‌های اجتماعی، اصول و معیارهایی هستند که جامعه بر آن‌ها توافق دارد و رفتار افراد را هدایت می‌کند. اصولی مانند عدالت، صداقت، وفاداری و مهربانی، از جمله ارزش‌هایی هستند که در بسیاری از جوامع پذیرفته شده‌اند. در جامعه ای که ابن عربی به تصویر می‌کشد شاکله فکری انسان‌ها را نگرش وحدت وجودی می‌سازد که به دنبال آن ارزش‌هایی نظیر عدالت و ... پرننگ تر می‌شود. اما آیا این ارزش‌ها صرفاً قراردادهای اجتماعی هستند یا ریشه ای عمیق تر و وجودی دارند؟ آیا پابندی انسان‌ها به این ارزش‌ها از آن جهت است که جامعه آن را مطلوب می‌داند، یا اینکه این فضائل ریشه در حقیقت هستی دارند؟ ابن عربی، اخلاق را فراتر از یک نظام رفتاری اجتماعی دانسته و آن را در بستر وحدت وجود و شناخت اسما الهی بررسی می‌کند. او معتقد است که اخلاق واقعی تنها زمانی معنا می‌یابد که انسان خود را تجلی‌گاه صفات الهی بداند و در مسیر تحقق آن‌ها گام بردارد. بر این اساس، رفتارهای اجتماعی نه صرفاً در چارچوب هنجارهای اجتماعی، بلکه در نسبت آن‌ها با حقیقت هستی معنا پیدا می‌کنند و ریشه ای عمیق و وجودی می‌یابند. از این منظر، اخلاق نه یک الزام اجتماعی، بلکه بازتاب حقیقت

هستی است. انسان به عنوان خلیفه الهی، وظیفه دارد اسماء و صفات الهی را در وجود خود متجلی سازد. پس، اخلاق حقیقی زمانی معنا می‌یابد که ارزش‌های اخلاقی با حقیقت الهی پیوند داشته باشند، نه صرفاً بر اساس قراردادهای اجتماعی.

ابن عربی بر این باور است که اسماء الهی نسبت‌هایی میان خدا و عالم اند، نه موجوداتی مستقل (همان). بنابراین، ارتباط انسان با دیگران، بازتابی از رابطه اش با خداوند است؛ و ظلم به خلق، بی‌احترامی به خالق تلقی می‌شود، چراکه همه مخلوقات جلوه‌هایی از حقیقت واحدند. در نگرش وحدت وجودی، ارزش‌هایی مانند عدالت و صداقت زمانی اصالت دارند که از حقیقت الهی نشئت گرفته باشند. در این صورت، رعایت اخلاق نه از ترس قانون، بلکه ناشی از آگاهی درونی انسان از ارتباطش با حق خواهد بود. چنین نگرشی اخلاق را به امری پایدار و فرا فرهنگی تبدیل می‌کند.

ابن عربی تأکید می‌کند که انسان، به دلیل برخورداری از روح الهی، نه تنها قادر به تجلی صفات حق در خود است، بلکه مسئول تحقق آن‌ها در زندگی خویش نیز هست. تخلق به اخلاق الهی از نظر او، فرآیندی است که با آفرینش گره خورده و انسان را به آینه اسماء الهی تبدیل می‌کند (همان). با این حال، این مسیر برای همه یکسان طی نمی‌شود. تفاوت در میزان آگاهی، معرفت و اراده سبب می‌شود برخی در تخلق موفق تر باشند. در نهایت، اخلاق از دیدگاه ابن عربی نه نسبی، بلکه مطلق و متکی بر وحدت وجود است؛ و تحقق آن در گرو شناخت و فعلیت بخشی به صفات الهی در وجود انسان است.

عوامل مؤثر در تخلق به اخلاق الهی

۱. توفیق الهی: توفیق، کلید سعادت ابدی و عامل تخلق به اخلاق الهی است. این توفیق، خارج از توان فرد بوده و نوری است که خداوند در قلب برگزیدگان خود می‌تاباند. شوق انسان برای رسیدن به سعادت، مهم‌ترین انگیزه برای تخلق به اخلاق الهی است (ابن عربی، ۱۳۹۱: ۱۷).
۲. کسب معرفت و التفات به رحمت حق: این معرفت از طریق سلوک اخلاقی حاصل می‌شود. انسان با تصفیه باطن، به مشاهده حقیقت نائل می‌شود و با عالم ملکوت هم نشین شده و حقیقت اسما و صفات را درک می‌کند. تأمل در صفات خداوند همچون رحمت، عدل و حکمت، موجب پرورش این صفات در فرد و تجلی آن در زندگی او می‌شود (ابن عربی، ۱۳۸۰: ۶۵).
۳. همت و اراده: از نگاه ابن عربی، خلقت انسان با ضعف آغاز می‌شود، اما عارف با فعلیت بخشیدن به استعدادهای درونی و ظهور اسما این ضعف را به قوت تبدیل می‌کند. معرفت سبب ناچیز دیدن خود شده و همت فرد را برای اتصال به مبدأ تقویت می‌کند. درک وابستگی مطلق به خدا، انسان را به فروتنی و انجام اعمال نیک ترغیب می‌کند.
۴. خلوص نیت در اعمال: هر چه اخلاص در اعمال بیشتر باشد، انسان به خداوند نزدیک تر شده و در مسیر اخلاق الهی قرار می‌گیرد (همان، ۲۳۵).

۵. ارتباط معنوی با خدا: ایجاد رابطه ای عمیق از طریق عبادت، ذکر و تفکر در آیات الهی، انسان را در مسیر تخلق به اخلاق الهی یاری می‌دهد (ابن عربی، ۱۳۹۱: ۲۹۰).

ظرفیت تخلق به اخلاق الهی در همه انسانها وجود دارد؛ اما افرادی هستند که با اراده و تلاش بیشتر و دقت در اعمال و رفتار چه از جهت دنیوی و چه از جهت اخروی می‌توانند در این مسیر قدم بردارند. سؤالی که در این حیطه مطرح است این است که آیا نگرش وحدت وجود در اصل تخلق به اخلاق الهی می‌تواند چالشی برای مسئولیت اخلاقی ایجاد کند؟ با تحلیل مطالب ابن عربی پیرامون نظریه وحدت وجود به این نتیجه می‌رسیم که در صورت عدم درک صحیح این نظریه و با توجه به ماهیت خاص خود، ممکن است چالش‌هایی در زمینه مسئولیت اخلاقی ایجاد شود؛ زیرا این دیدگاه به گونه ای خاص به جهان و انسان‌ها می‌نگرد که می‌تواند تأثیرات ویژه ای بر فهم مسئولیت اخلاقی داشته باشد. نکات قابل برداشت از متن را در چند محور می‌توان بیان کرد:

۱. انکار تفکیک میان انسان و خداوند: در دیدگاه وحدت وجود، همه موجودات و پدیده‌ها در نهایت به یک حقیقت واحد (خداوند) بازمی‌گردند و هیچ چیز در عالم، مستقل از خدا نیست. این نگرش ممکن است موجب سردرگمی در تعیین مسئولیت فردی شود؛ زیرا اگر همه چیز تجلی حقیقت الهی باشد، ممکن است انسان احساس کند که هیچ چیز به طور مستقل از او سر نمی‌زند. در نتیجه، ممکن است مسئولیت اخلاقی خود را نپذیرد و به طور ناخود آگاه از تلاش برای اصلاح رفتار خود یا مسئولیت در قبال دیگران شانه خالی کند.
۲. تحریف مسئولیت اجتماعی: در صورتی که نگاه وحدت وجودی به طور نادرست درک شود، ممکن است افراد احساس کنند که در قبال وضعیت‌های اجتماعی یا ظلم‌هایی که در جامعه وجود دارد، مسئولیتی ندارند، چرا که همه چیز تجلی خداوند است و در نهایت همه چیز به آن حقیقت واحد باز می‌گردد. این می‌تواند باعث کاهش انگیزه برای تلاش جمعی، اصلاحات اجتماعی و مسئولیت‌پذیری در قبال مشکلات دیگران شود.
۳. عدم تفکیک اخلاق فردی و اجتماعی: یکی از چالش‌های دیگری که می‌تواند در این راستا ایجاد شود، این است که دیدگاه وحدت وجود ممکن است باعث شود فرد در مسیر سلوک معنوی خود به حدی غرق در شناخت حقیقت الهی شود که از توجه به وظایف اجتماعی و اخلاقی خود غافل گردد. در این صورت، ممکن است فرد از مسئولیت‌های اخلاقی خود در قبال دیگران، به ویژه در سطح اجتماعی و عمومی، دوری کند و تنها به تعالی فردی بپردازد.

در مقابل پیامدهای سوء نظریه وحدت وجود، در صورتی که درک صحیح از این معنا شکل بگیرد، می‌تواند منجر به افزایش مسئولیت اخلاقی شود. چون با درک این که همه موجودات در نهایت تجلی یک حقیقت واحد هستند، ممکن است بیشتر به وظیفه اش در قبال دیگران و جهان توجه کرده و تلاش کند تا همگان را در مسیر کمال و حقیقت هدایت کند. در این صورت، وحدت وجود می‌تواند به جای چالشی برای مسئولیت اخلاقی، الهام بخش مسئولیت‌پذیری عمیق‌تر و گسترده‌تر در قبال

تمامی موجودات و روابط انسانی باشد و موجب گسترش مسئولیت اخلاقی و رشد معنوی انسان‌ها شود.

در نمودار ۱ تأثیر وحدت وجود بر ارزشمند شدن روابط فردی نشان داده شده است.

نمودار ۱- تأثیر نگرش وحدت وجود بر روابط فردی

آموزه‌های وحدت وجودی و تأثیر آن بر ارزشمند شدن ساختار اجتماعی

ساختار اجتماعی به مجموعه‌ای از نهادهای پایدار گفته می‌شود که تعاملات انسانی را در جامعه سازمان می‌دهند (توسلی، ۱۳۸۶: ۱۰۶). این نهادها شامل ارزش‌ها، قوانین، آداب و مناسباتی هستند که برای پاسخ‌گویی به نیازهای اساسی انسان شکل گرفته‌اند (لوپز و اسکات، ۱۳۹۱: ۱۲). ابن عربی با نگاهی عرفانی، نهادهای اجتماعی را نه فقط ابزارهای مدیریتی، بلکه تجلی حقیقت الهی در عالم کثرت می‌داند. به زعم او، جامعه زمانی به تعادل می‌رسد که روابط انسانی مبتنی بر معرفت و عشق به حقیقت باشد.

از نظر ابن عربی، نهادهای اجتماعی تنها زمانی ارزشمندند که در مسیر هدایت انسان به سوی حقیقت الهی باشند. در غیر این صورت، می‌توانند به ابزار قدرت و غفلت تبدیل شوند. وی بر مفهوم ولایت به عنوان نهادی هدایت‌گر تأکید دارد، نه صرفاً یک مقام سیاسی. فرمانروایی که خود بر منصبش حاکم است و آن را در مسیر عدالت به کار می‌گیرد، نزد خدا و مردم عزیز خواهد بود؛ اما آن که اسیر قدرت شود، از حقیقت دور شده و شایستگی خود را از دست می‌دهد (ابن عربی، بی‌تا، ج ۳: ۲۵).

او معتقد است قدرت در ذات خود نه نیک است و نه بد، بلکه وابسته به شایستگی و نیت فردی است که آن را در اختیار دارد. اگر هدف از قدرت، ترویج عدالت و بلند کردن کلمه الله باشد، آن قدرت ابزار رشد معنوی می‌شود. در غیر این صورت، منشأ فساد و تباهی خواهد بود. وی عدالت را صفت

اصلی والیان حق می‌داند و معتقد است که مسئولیت، امانتی الهی است. اگر امامی دچار دنیا طلبی و غفلت شود، در حقیقت خود را از مقامش عزل کرده‌است. از نظر ابن عربی، فرمانروا باید مردمی را که رهبری می‌کند، دوست بدارد، زیرا همگان تجلی حقیقت واحد الهی اند و ارزش انسان‌ها به جایگاه اجتماعی شان نیست، بلکه به میزان معرفت و شرافت ذاتی آن‌ها بستگی دارد.

ابن عربی برای اصلاح ساختار قدرت، راهکاری ارائه می‌دهد: رهبران باید اهل تقد پذیرگی باشند و افراد خردمند و امین را در کنار خود داشته باشند تا کاستی‌های آنان را یاد آوری کنند. فرمانروایی که چنین تواضعی داشته باشد، در مسیر شناخت حق گام برمی‌دارد و جامعه‌ای اخلاقی و معنوی پدید می‌آورد (ابن عربی، ۱۳۳۲: ۶۶).

از مطالب مطرح شده می‌توان چنین برداشت کرد که این نگرش پیامدهایی مهم در عرصه اجتماعی به دنبال دارد:

۱. پرهیز از قضاوت ظاهری: انسان‌ها نباید بر اساس ظاهر و مقام قضاوت شوند، بلکه باید میزان نزدیکی آنان به صفات الهی ملاک ارزیابی قرار گیرد.
 ۲. لزوم رعایت حقوق دیگران: ظلم به دیگران، ظلم به حقیقت الهی و در نهایت به خود است.
 ۳. فرمانروایی عادلانه: فرمانروا باید همه مردم را از یک منشأ بداند و با مهربانی و خیرخواهی با آن‌ها رفتار کند؛ چرا که رابطه او با مردم مانند رابطه صاحب خانه با اهل خانه است.
- در نتیجه این همان نهاد اجتماعی مطلوب است که می‌تواند با نگاه خود به انسان‌ها ارزش دهد و فارغ از ردائلی نظیر خود پسندی، خود محوری، خود شیفتگی و نگاه تبعیض آمیز ناشی از طبقات اجتماعی، زمینه رشد و تعالی افراد را فراهم سازد و به دنبال آن صلح و امنیت را در جامعه برقرار کند.

جایگاه نقد و اصلاح‌گری در حفظ ارزش‌های اخلاقی اجتماعی

ابن عربی بر این باور است که پیش از نقد دیگران، نخست باید انسان به شناخت خود برسد. خودشناسی، انسان را از ضعف‌ها و نقص‌های درونی آگاه می‌سازد و او را از قضاوت‌های شتاب زده دور می‌کند (ابن عربی، ۱۳۸۰: ۲۱۵). از نگاه او، خودشناسی مقدمه خداشناسی است، زیرا کسی که نفس خود را نشناسد، نمی‌تواند حقیقت الهی را درک کند. نفس انسان، آینه‌ای است که حقیقت الهی در آن بازتاب می‌یابد؛ بنابراین درک عمیق از وجود، انسان را به شناخت منشأ الهی خویش رهنمون می‌سازد.

پیام اصلی ابن عربی این است که فرد، پیش از پرداختن به اصلاح جامعه، باید خود را نقد کرده، کاستی‌های اخلاقی اش را برطرف سازد. بسیاری از رفتارهای نادرست، ریشه در نا آگاهی از خود دارد. کسی که از درون خود آگاه باشد، می‌تواند رفتارهایش را کنترل و اصلاح کند. این فرآیند، فرد را از توهمات ذهنی و داوری‌های سطحی رهایی می‌بخشد و او را برای پذیرش حقیقت آماده می‌سازد.

ابن عربی تأکید دارد که علم حقیقی، همان دانشی است که از پیامبر اکرم (ص) به ارث رسیده است؛ دانشی که حقیقت اشیا را آن گونه که هستند، نمایان می‌سازد (همان، ۱۰۱). عارفی که به این علم دست یافته، دیگران را با هدف سرزنش نقد نمی‌کند، بلکه حکمت‌های الهی را در وجود آن‌ها درک می‌کند. از نگاه او، دو عامل اساسی سبب نقد نادرست می‌شود: ۱. نادانی نسبت به حقیقت اشیا؛ ۲. نا آگاهی از نفس خویش. کسی که این دو را بشناسد، به جای داوری، به درک عمیق‌تری از هستی می‌رسد.

از نظر ابن عربی، فواید خودشناسی و نقد نفس در چند محور قابل جمع‌بندی است:

نمودار ۲- فواید خودشناسی و معرفت النفس از دیدگاه ابن عربی

بر این اساس، صرف بیان این که انسان‌ها دارای جوهره وجودی یکسان اند و روح الهی در آن‌ها دمیده شده، کافی نیست. فرد باید در عمل، این روح الهی را در خود متجلی کند؛ ابتدا با اصلاح خویش، سپس با نگرش عمیق تر و منصفانه تر نسبت به دیگران. نقد سازنده، ابزاری است ضروری برای رشد فردی و اجتماعی. این نوع نقد، فرد را به خودسازی و جامعه را به سمت عدالت و تعالی سوق می‌دهد. اما نقد مؤثر باید مسئولانه، اخلاقی و ناظر به عملکرد باشد، نه شخصیت افراد. در جامعه ای که فرهنگ نقدپذیری رواج دارد، پویایی، عدالت محوری و اصلاح مداوم محقق خواهد شد.

سؤال مهمی که در این زمینه مطرح می‌شود این است: اگر همه انسان‌ها مظهر حضرت حق هستند، آیا نقد و اعتراض به رفتار آنان، بی‌احترامی به ذات الهی نیست؟ پاسخ ابن عربی روشن است: گرچه همگان مظهر حقیقت الهی‌اند، اما مراتب ظهور این حقیقت در افراد متفاوت است. انسان‌ها در صفات وجودی چون علم، اراده و قدرت، مظهر صفات الهی‌اند، اما در صفات عدمی مانند جهل، ضعف و سستی، نمود الهی ندارند (ابن عربی، ۱۳۳۲: ۷۷). پس نقد رفتارهای نادرست، نه توهین به ذات الهی، بلکه نقد ضعف‌های انسانی است.

ابن عربی با تأکید بر صلح و آشتی در روابط انسانی، بیان می‌کند که صلح با دیگران در حقیقت، صلح با خود است. هدف نهایی، رسیدن به کمال انسانی و اصلاح جامعه است و در این مسیر، نقد باید سازنده، خیرخواهانه و همراه با امید به بازگشت باشد. چنین نگاهی، نه تنها خشونت و انتقام را نفی می‌کند، بلکه زمینه ساز مشارکت عمومی در رشد، پیشرفت و ایجاد صلح و امنیت خواهد بود (قیصری، ۱۳۷۸: ۸۶۸).

اهمیت صلح و آشتی در نگرش وحدت وجودی

ابن عربی، انسان وارسته و آگاه را کسی می‌داند که در مسیر صلح با خویشتن و دیگران گام برمی‌دارد. به باور او، همان‌گونه که خداوند دارای رحمتی عام است، انسان نیز به عنوان مظهر الهی، باید این مهربانی و دوستی را در روابط خود بازتاب دهد.

در نگرش وحدت وجودی، احترام به ذات انسان‌ها جایگاهی اساسی دارد، چراکه همه افراد تجلی حق هستند. این دیدگاه نه تنها از نفی دیگران بر اساس ویژگی‌های فردی آنان پرهیز می‌کند، بلکه بر همزیستی مسالمت‌آمیز، صلح، مهربانی، آزادی اندیشه و عمل (تا زمانی که آسیبی به دیگران نرساند) تأکید دارد. البته این آزادی به معنای تسلیم در برابر ظلم و بی‌عدالتی نیست، بلکه انسان وظیفه دارد در راستای اصلاح جامعه تلاش کند.

ابن عربی صلح با دیگران را برابر با صلح با خویشتن می‌داند؛ چراکه همه انسان‌ها در بهره‌مندی از روح الهی مشترکند. در نتیجه، احترام به دیگران در واقع نوعی تکریم جلوه‌های حضرت حق است؛ نه فقط وظیفه‌ای اخلاقی، بلکه مسیری برای رشد و تکامل فردی (ویسی، ۱۳۹۲: ۷۸).

پیروان وحدت وجودی با کسانی که نگرش یا عملکرد متفاوتی دارند، دشمنی نمی‌ورزند؛ زیرا معتقدند هر فرد بر اساس قابلیت‌های وجودی و اعیان ثابت خود عمل می‌کند (ابن عربی، ۱۳۳۲: ۷۹). در جامعه‌ای مبتنی بر همزیستی، یاری دیگران و حل مشکلات، وظیفه‌ای انسانی تلقی می‌شود؛ چراکه خداوند از طریق مظاهرش در جهان اثر می‌گذارد و انسان واسطه‌ی میان خدا و مخلوقات است. بنابراین هر تغییر در عالم، از مسیر انسان و تجلیات الهی در او رخ می‌دهد و همگان باید یکدیگر را در این سیر یاری دهند.

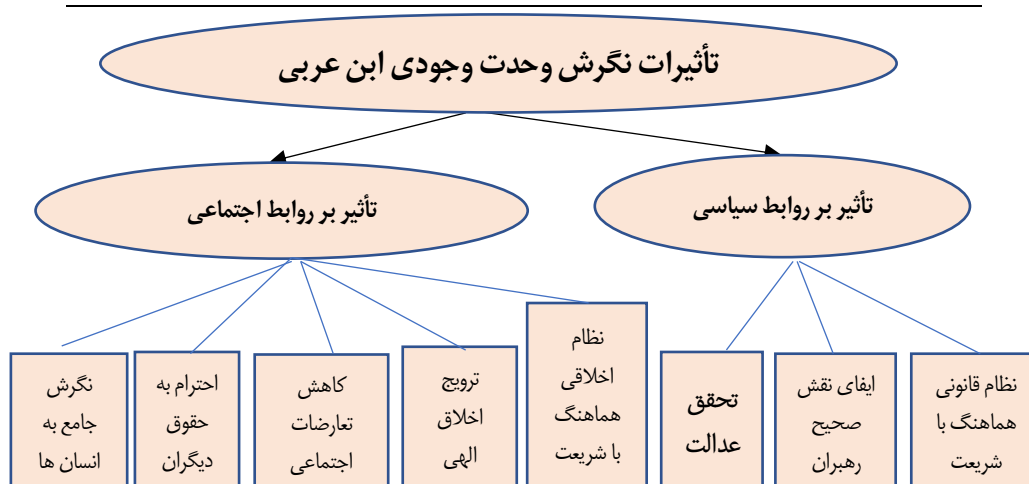
در همین راستا، اگر فردی مرتکب خطا شود، دیگران موظف اند در جهت اصلاح او بکوشند و تا حد امکان از مجازات‌های سنگین مانند گرفتن جان او پرهیز نمایند؛ زیرا تا زمانی که فرد زنده است، فرصت توبه و بازگشت دارد. ابن عربی در فص یونسی تأکید می‌کند که انسان در مرتبه الهی از جایگاهی والا برخوردار است و هیچ کس بدون دلیل حق نابودی این بنا را ندارد. او می‌گوید خداوند انسان را بر صورت خود آفریده و تنها خود او یا مأموران الهی اختیار نابودی وی را دارند، نه دیگران. هر کس بدون اذن الهی دست به چنین عملی زند، از حد خود تجاوز کرده و به خود ظلم کرده است (همان، ۱۶۸). اما این دیدگاه پرسشی جدی ایجاد می‌کند: آیا نظر ابن عربی در مورد پرهیز از نابودی انسان با حکم شرع و قانون در مورد قصاص و اعدام در تضاد نیست؟ وحدت وجود چه راهکاری برای حل این تعارض ارائه می‌دهد؟

در این زمینه، علاوه بر حاکمیت سیاسی، شریعت نیز به عنوان نهادی ساختاری در جامعه نقش دارد. شریعت در لغت به معنای راه، روش و آیین است و در اصطلاح، مجموعه احکامی است که پیامبری از جانب خداوند برای انسان‌ها آورده است. ابن عربی شریعت را به دو بخش تقسیم می‌کند: ۱- احکامی پیامبران از سوی خداوند آورده‌اند ۲- قواعدی که مردم برای تقرب به خداوند وضع کرده‌اند (ابن عربی، ۱۳۸۰: ۹۸).

او معتقد است که اخلاق الهی باید در چارچوب شریعت اسلامی اجرا شود و این هماهنگی می‌تواند تعادلی میان دنیا و آخرت برقرار سازد. قانون‌گذاری در جوامعی که مبتنی بر وحدت وجود و شریعت هستند، باید بر پایه اصول عدالت، هماهنگی و احترام به تجلیات الهی صورت گیرد. این رویکرد به ایجاد ساختارهای عادلانه اجتماعی کمک کرده و افراد را به رفتار مسئولانه سوق می‌دهد.

در نهایت، نگرش وحدت وجودی که همه چیز را مظهر خداوند می‌داند، به ارزش‌گذاری عمیق تری برای انسان منجر شده و مانعی در برابر نابودی بی‌دلیل او ایجاد می‌کند. می‌توان گفت ابن عربی شریعت را بیش از آنکه در معنای قانونی و ظاهری ببیند، به معنای دوم آن (راهی برای نزدیکی به خداوند) در نظر می‌گیرد.

نمودار ۳ تأثیر وحدت وجود بر روابط اجتماعی و سیاسی را نشان می‌دهد.

نمودار ۳- تأثیر وحدت وجود بر روابط اجتماعی و سیاسی

رابطه اجتماعی ارزشمند

رابطه اجتماعی ارزشمند، ارتباطی است که بر پایه معیارهای مشخصی بنا شده و برای هر دو طرف سودمند و معنادار باشد. جامعه شناسان برای ارزیابی ارزش چنین رابطه ای، معیارهایی چون صداقت، احترام، همدلی، مسئولیت پذیری و سودمندی متقابل را مطرح کرده اند:

۱. اعتماد و صداقت: رابطه ای که بر اساس صداقت و اعتماد شکل گیرد، از استحکام بیشتری برخوردار است.
۲. احترام متقابل: طرفین در چنین رابطه ای برای احساسات، نظرات و نیازهای یکدیگر احترام قائل اند، حتی در صورت اختلاف نظر.
۳. همدلی و درک متقابل: توانایی درک شرایط و احساسات طرف مقابل، رابطه را عمیق تر و انسانی تر می سازد.
۴. حمایت و مسئولیت پذیری: در زمان دشواری، دو طرف یکدیگر را تنها نمی گذارند و مسئولیت اجتماعی خود را میبیزیرند.
۵. سودمندی و رشد متقابل: زمانی که دو طرف در مسیر این رابطه رشد کنند و کیفیت زندگی شان بهبود یابد، رابطه ارزشمند تلقی می شود (حسینی نسب، ۱۳۹۱: ۱).

این پرسش مطرح است که دیدگاه جامعه شناسان چگونه با نظریات ابن عربی قابل تطبیق است؟ پاسخ این است که ابن عربی، عالم را دلیل وجود خداوند می داند و بر این اساس، چون شرافت دلیل وابسته به شرافت مدلول است، عالم نیز شریف و محترم است. از این رو، هیچ بخشی از آن نباید تحقیر شود، به ویژه زمانی که با نگاه تفکر و اندیشه بدان نگریسته شود. از دیدگاه عرفا و اهل شهود، به ویژه ابن عربی، هر مخلوقی به حقیقتی الهی متصل است؛ تحقیر او، به معنای تحقیر خالق است. هر آنچه

در این جهان وجود دارد. با حکمت الهی پدید آمده است؛ پس نادیده گرفتن حکمت اشیا، نادیده گرفتن حکمت خداوند است. جهل نسبت به این حکمت، زشت‌ترین نوع جهل است. انسانی که موجودی را بی‌ارزش بشمارد، در حقیقت از درک عظمت آن ناتوان مانده است.

در نگاه الهی، همه چیز دارای عظمت است؛ به شرط آن که با چشم حقیقت دیده شود. ادب ایجاب می‌کند انسان، آنچه را خداوند گرامی داشته، گرامی بدارد. تحقیر مخلوقات، نشانه‌ای از جهل و سطحی‌نگری است. انسان، به عنوان مظهر روح الهی، موجودی اجتماعی و ارزشمند است و روابط او با دیگران نیز از همین منظر باید بررسی شود. نگاه عرفانی ابن عربی می‌تواند دقیقاً بر مؤلفه‌های جامعه‌شناختی ارتباط ارزشمند منطبق گردد.

ابن عربی یادآور می‌شود که انسان‌ها در فضایل اخلاقی با یکدیگر متفاوت اند. نه در دارایی‌هایشان. نادانان، تفاوت را در ثروت و مال می‌دانند، در حالی که مقام واقعی انسان، به فضایل درونی او وابسته است، نه دارایی‌های ظاهری. ثروت ممکن است مقام بیاورد، اما مقام ناشی از دارایی ناپایدار است. کسی که از ویژگی‌های اخلاقی برخوردار است، حتی در فقر نیز محترم باقی می‌ماند. سعادت حقیقی، نه در مال، بلکه در بهره‌گیری درست از آن، در خدمت به دیگران و انجام مسئولیت‌های اجتماعی نهفته است. کسی که ثروت خود را در راه خیر به کار می‌گیرد، از فردی که تنها به منافع شخصی اش می‌اندیشد، برتر است. در نتیجه، هم‌سویی میان دیدگاه‌های جامعه‌شناسان و آموزه‌های ابن عربی آشکار می‌شود:

۱. اعتماد و صداقت: ابن عربی صداقت را نشانه شناخت حقیقت الهی می‌داند؛ بنابراین، رابطه‌ای صادقانه بر پایه حکمت الهی ارزشمند است.

۲. احترام متقابل: چون هر انسان تجلی حقیقت الهی است، احترام به او یک اصل الهی و انسانی محسوب می‌شود.

۳. همدلی و درک متقابل: شناخت حقیقی از طریق شهود حاصل می‌شود و این در روابط اجتماعی به معنای درک و همدلی با دیگران است.

۴. حمایت و مسئولیت‌پذیری: مصرف درست دارایی‌ها و یاری دیگران از ارزش‌های والای مورد تأکید ابن عربی است.

۵. سودمندی و رشد متقابل: رشد فضایل درونی و کمک به دیگران، همان شاخص رشد متقابل در روابط اجتماعی است.

از نگاه ابن عربی، ارزشمندی روابط اجتماعی زمانی تحقق می‌یابد که انسان‌ها یکدیگر را جلوه‌ای از حقیقت الهی بدانند، تفاوت‌ها را در فضایل اخلاقی بجویند، نه در دارایی‌های مادی؛ و روابطشان را بر پایه صداقت، احترام، همدلی، حمایت و رشد متقابل بنا نهند. این رویکرد، روابط انسانی را از سطحی مادی به عمقی معنوی ارتقا می‌دهد.

نتایج

نتایج این پژوهش نشان می‌دهد که نگرش وحدت وجودی ابن عربی با نگاهی عمیق به حقیقت انسان و پیوند او با اصل الهی، زمینه‌ای برای درک ارزش ذاتی همه انسان‌ها و اصلاح روابط اجتماعی فراهم می‌آورد. این نگرش، انسان را موجودی متصل به حقیقت یکتا می‌بیند که از رهگذر آن، مفاهیمی چون احترام، عدالت، همزیستی مسالمت‌آمیز و رشد اخلاقی و اجتماعی معنا پیدا می‌کنند. در چنین نظامی، جامعه محل تجلی وحدت در کثرت است و هر فرد، نقشی معنوی در تحقق این وحدت ایفا می‌کند. بر پایه تحلیل مطالب و دیدگاه‌های طرح شده، نتایج پژوهش حاضر در چند محور کلیدی به شرح زیر قابل ارائه است:

۱. انسان، به سبب برخورداری از نفس ناطقه و تجلی اسماء و صفات الهی، دارای مقام و منزلتی ویژه است. مطابق دیدگاه وحدت وجود، همه انسان‌ها در ذات، اشتراک دارند و هیچ‌گونه برتری ذاتی میان آن‌ها وجود ندارد. این نگرش، زمینه‌ساز رفتار محترمانه و مهربانانه در مواجهه با اختلافات فردی و اجتماعی می‌شود.
۲. ابن عربی نقد سازنده و اخلاق مدار را نه تنها در تضاد با احترام به ذات انسانی نمی‌داند، بلکه آن را ابزاری برای اصلاح و تکامل فرد و جامعه می‌داند؛ به شرط آن که نقد بر اساس عملکرد و نه بر ذات انسان صورت گیرد.
۳. نگرش وحدت وجود صرفاً آموزه‌ای نظری نیست، بلکه می‌تواند مبنای ایجاد روابط اجتماعی عمیق، معنادار و مبتنی بر محبت، احترام و همکاری قرار گیرد. در پرتو این نگرش، امکان کاهش تعارضات و تقویت همزیستی مسالمت‌آمیز میان افراد جامعه فراهم می‌شود.
۴. در دیدگاه ابن عربی، اگر تمام موجودات تجلیات حقیقت واحد باشند، تحولات اجتماعی نیز بازتابی از دگرگونی در ظهور آن حقیقت اند. در این مسیر، جامعه باید رو به کمال حرکت کند و هر فرد مسئول ایفای نقشی مؤثر در این روند است.
۵. عدالت، در نظام مبتنی بر وحدت وجود، صرفاً به معنای توزیع عادلانه منابع نیست، بلکه نوعی تطابق با حقیقت و بازگشت به اصل واحد محسوب می‌شود. چنین نگاهی به عدالت، مبنایی عرفانی و معرفتی دارد.
۶. از منظر ابن عربی، اجتماع نه صرفاً گردهم‌آیی فیزیکی افراد، بلکه پیوندی معنوی میان موجودات است. این پیوند جلوه‌ای از وحدت در کثرت عالم است و تأکید بر ارتباط بنیادین همه موجودات با حقیقتی یگانه دارد.

منابع

- ابن عربی، محمد بن علی (بی تا). الفتوحات المکیه، دار صادر، بیروت
- _____ (۱۳۷۵). فصوص الحکم، تهران: انتشارات الزهرا
- _____ (۱۳۸۰). فصوص الحکم، تصحیح و تعلیق ابوالعلا عفیفی، تهران: انتشارات الزهرا.
- _____ (۱۳۳۲). تهذیب الاخلاق، کویت: عالم الفکر.
- _____ (۱۹۴۶). رساله غوثیه، ترجمه: حسن گیلانی، تصحیح: نجیب مایل هروی، تهران: انتشارات مولی
- _____ (۱۳۳۶). انشاء الدوائر، لیدن به کوشش نیبرگ
- _____ (۱۳۹۱). مواقع النجوم، تصحیح محمد خواجوی، تهران: انتشارات مولی.
- بهارنژاد، زکریا (۱۳۸۶). ابن عربی و نظریه وحدت وجود، نشریه آیین معرفت، دوره پنجم، شماره دهم.
- توسلی، غلامعباس (۱۳۸۶). نظریه‌های جامعه‌شناسی، تهران: انتشارات سمت.
- جهانگیری، محسن (۱۳۵۹). محیی الدین عربی چهره برجسته عرفان اسلامی، تهران: موسسه انتشارات و چاپ دانش. ۱۱-حسینی نسب، سیدداوود، مصطفی پور، کبری، ۱۳۹۱، بررسی رابطه بین مهارتهای ارتباطی مدیران باسلامت سازمانی مدارس
- رابرتسون، یان (۱۳۷۲). درآمدی بر جامعه، ترجمه حسین بهروان، مشهد: آستان قدس رضوی.
- شجاری، مرتضی (۱۳۸۹). مسئولیت اخلاقی از دیدگاه ابن عربی، فصلنامه تأملات فلسفی، شماره ششم.
- قیصری، داوود (۱۳۸۷). شرح قیصری بر فصوص الحکم ابن عربی، ترجمه و تعلیق محمد خواجوی، تهران: انتشارات مولی
- علمی سولا، محمدکاظم، رسولی، زهرا (۱۳۸۳). نتایج کاربردی و نقش باور به نظریه وحدت شخصی وجود ابن عربی در زندگی انسان، نشریه قبسات، دوره چهارم، شماره هفتاد و ششم
- لوپز، خوزه، اسکات، جان (۱۳۹۱). ساختار اجتماعی، ترجمه یوسف صفاری، تهران: آشتیان.
- مهدی پور، حسن (۱۴۰۲). تبیین امکان اخلاق بر اساس نظریه وحدت وجود ابن عربی، تهران: پژوهشکده امام خمینی و انقلاب اسلامی.
- ویسی، زاهد (۱۳۹۲). ترجمه تهذیب الاخلاق، تهران: نشر جامی

References

- Baharnajad, Zakariya «Ibn ‘Arabi and the Theory of the Unity of Being.» Ayene-ye Ma‘refat, vol. 5, no. 10, 2007. (in Persian)
- Hosseini-Nasab, Seyyed Davood, and Kobra Mostafapour. «The Relationship between Managers’ Communication Skills and Organizational Health of Schools.» Educational Management Research, 2012. (in Persian)
- Ibn ‘Arabi, Muhammad b. ‘Ali. Al-Futuh al-Makkiyya. Beirut: Dar Sadir, n. d. (in Persian)
- . Fusus al-Hikam. Tehran: Al-Zahra Publications, 1996. (in Persian)
- . Fusus al-Hikam. Edited and annotated by Abu al-‘Ala ‘Afifi. Tehran: Al-Zahra Publications, 2001. (in Persian)
- . Mawaqi‘ al-Nujum. Edited by Muhammad Khwajawi. Tehran: Mowla Publications, 2012. (in Persian)
- Jahangiri, Mohsen. Muhyi al-Din Ibn ‘Arabi: A Leading Figure of Islamic Mysticism. Tehran: University of Tehran Press, 1980. (in Persian)
- Lopez, Jose, and John Scott. Social Structure. Translated by Yousef Safari. Tehran: Ashtian, 2012. (in Persian)
- Mehdipour, Hasan. Explanation of the Possibility of Ethics Based on Ibn ‘Arabi’s Theory of the Unity of Being. Tehran: Imam Khomeini and Islamic Revolution Research Institute, 2023. (in Persian)
- Miskawayh. Tahdhib al-Akhlaq. Kuwait: ‘Alam al-Fikr, 1953. (in Persian)
- Qaysari, Dawud. Qaysari’s Commentary on Ibn ‘Arabi’s Fusus al-Hikam. Translated and annotated by Muhammad Khwajawi. Tehran: Mowla Publications, 2008. (in Persian)
- Robertson, Ian. An Introduction to Sociology. Translated by Hossein Behrovan. Mashhad: Astan Quds Razavi, 1993. (in Persian)
- Shajari, Morteza «Moral Responsibility from Ibn ‘Arabi’s Perspective.» Philosophical Reflections Quarterly, no. 6, 2010. (in Persian)
- ‘Ilmi Sula, Mohammad Kazem, and Zahra Rasuli. «Practical Results and the Role of Belief in Ibn ‘Arabi’s Theory of the Unity of Personal Existence in Human Life.» Qabasat, vol. 4, no. 76, 2004. (in Persian)
- Suhrawardi, Shihab al-Din. Insha’ al-Dawa’ir. Edited by Nyberg. Leiden, 1957. (in Persian)
- Tavasoli, Gholamabbas. Sociological Theories. Tehran: SAMT Publications, 2007. (in Persian)
- Veisi, Zahid. Translation of Tahdhib al-Akhlaq. Tehran: Jami Publications, 2013. (in Persian)

al-Ghawthiyya, Muhammad. Risalat al-Ghawthiyya. Translated by Hasan Gilani, edited by Najib Mayil Harawi. Tehran: Mowla Publications, 1946. (in Persian).

